

О. П. Степченко
кандидат історичних наук

Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

м. Київ

П.М. ПОПОВ ЯК АРХЕОГРАФ ТА ІСТОРИК КНИГИ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ

Ім'я українського вченого, члена-кореспондента АН УРСР, доктора філологічних наук, професора Павла Миколайовича Попова добре відоме широкому науковому загалу України¹. Спеціаліст різнопланового творчого діапазону, П.М. Попов опублікував понад 200 наукових праць, присвячених питанням фольклористики, літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства, історії книжкової культури тощо.

Водночас діяльність П.М. Попова як археографа, книгознавця, збирача книг та організатора рукописного відділу Національної бібліотеки України маловідома. Документи, що характеризують його як фахівця з цих наукових напрямів, знаходяться в його особовому архіві в Інституті рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ).

У 1967 р. П.М. Попов передав свою бібліотеку, архів та колекцію в ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ). Його рішення не було випадковим – від 1929 до 1934 р. він працював завідуючим відділом рукописів Бібліотеки. В листі Голові Бібліотечної комісії при Президії Академії наук УРСР академіку І.К. Білодіду від 10 жовтня 1967 р. П.М. Попов пише: “Вся моя научная и педагогическая деятельность была связана с книгой, любовь к которой у меня была и остается безграничной. Мною собрана большая и очень ценная библиотека, на создание которой я не жалел ни сил, ни времени, ни материальных затрат”². Рукописні матеріали П.М. Попов почав здавати до відділу рукописів ще з 1961 р., про що свідчить акт передачі, підписаний ним та М.П. Візирем³.

Значний за обсягом архів П.М. Попова (7795 од. зб.) міг би бути ще повнішим, проте, на жаль, багато матерілів, за власними спогадами фондоутворювача, було втрачено протягом життя: “Не могу не пожалеть, что из собранных мной материалов сохранилась лишь незначительная часть. Большинство собранных документов, писем, дневников, записок, фотоснимков, портретов, живописных картин (в том числе и писанных самим мною), народных вышивок, костюмов, фольклорных материалов и пр[очее] погибло в бурном вихре пережитых лет. Особенно большой урон причинила моему собранию немецко-фашистская оккупация Киева, конфискация оккупантами всего моего имущества, моего архива, библиотеки и пр[очего]. Уцелело немногое. И тем больше желаешь, чтобы и оно, уцелевшее, в свою очередь не погибло, а принесло пользу будущим поколениям”⁴.

Любов до книги, поважне ставлення до рукописних джерел були притаманні П.М. Попову вже під час його навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету, а лекції видатних учених, професорів В.М. Перетца й А.М. Лободи, М.К. Грунського й О.М. Лук'яненко, доцентів С.І. Маслова, В.І. Маслова М.К. Гудзія, В.О. Розова, В.П. Клінгера, О.А. Назаревського остаточно визначили його шлях в науці. П.М. Попов згадував: “Здесь за год я... усвоил себе правильный взгляд на то, что такое научная работа. Помню отдельные заметные вехи в моем быстром и неуловимом движении вперед: прения у Лободы, ряд интересных лекций у Перетца, ... курс методологий Перетца... и у Перетца хочется работать, и у Лободы, ... и великих писателей-классиков изучать...”⁵. Ще студентом університетів, спочатку Варшавського, потім Київського, П.М. Попов намітив собі декілька завдань. “По-перше, взятись за “медальное сочинение”, потім продовжити збирання народних пісень і обрядів, цікаво було б колекцію того друкованого матеріалу, яким користується народ, потрібно зробити опис рукописів та рідкісних книг, що зберігаються у бібліотеці Маклакових у Путівлі”⁶.

Поступово П.М. Попов формується як один із кращих знавців історії української літератури, особливо давньої (XI–XVIII ст.), починаючи свої студії із вивчення оригінальних рукописів. Ще в юнацтві під час археографічних експедицій до різних провінційних сховищ України ним було виявлено значну кількість рукописних та друкованих пам'яток, докладні описи яких він згодом склав.

Це описи та огляди бібліотек Київської духовної академії, Курської, Харківської духовних семінарій, Софроніївського, Пустинно-Миколаївського, Межигірського монастирів, Києво-Печерської лаври, Лаврського, Путивльського, Волинського музеїв та музею ім. Б.І. Ханенка (нині – Київський музей західного та східного мистецтва імені Б. та В. Ханенків), Одеської та Путивльської центральних бібліотек, Всенародної бібліотеки України, бібліотеки Університету св. Володимира, а також рукописних і стародрукованих збірок м. Курська та Смоленська⁷.

22 вересня 1915 р. у своєму щоденнику П.М. Попов так описує свою першу наукову подорож: “Решил предпринять большое научное путешествие: Курск – Москва – Питер. В конце сентября в Курске. Предпринял первое описание курских рукописей и старопечатных собраний: дух[овной] семинарии, епархиального древлехранилища, городского музея. Нашел ряд очень интересных рукописей XVI–XIX вв., юношеское письмо Чернышевского (автограф) и др.”⁸

У 1915 р. за порадою С.І. Маслова вийшла перша друкована праця П.М. Попова про маловідомий твір українського письменника XVII ст. І. Галятовського. Ця праця з’явилася внаслідок подорожі на Чернігівщину (м. Ічня) у 1914 р., де П.М. Попову пощастило відшукати цінну збірку рукописів та стародруків. З того часу майже щорічно П.М. Попов влаштовував археографічні подорожі: 1915 р. – до Курська, 1916 і 1917 рр. – до Смоленська, 1918 р. – до Харкова, 1921 і 1922 рр. – до Путивля, 1923 р. і пізніше – до Дитячого Городка “Новий Мир” (кол. Софронієва пустинь) та до інших місць, де ним було віднайдено близько 700 рукописів та стародруків, серед яких були Московський 1564 р. та Львівський 1574 р. Апостоли Івана Федорова, Острозька біблія 1581 р., Требник Петра Могили 1646 р. та багато ін.⁹

Значення таких археографічних експедицій важко переоцінити для історії книги. Доля більшості дореволюційних провінційних книжних зібрань й донині залишається невідомою. Частина з них була втрачена фізично, частина розпорошена по багатьох сховищах. Завдяки наполегливим зусиллям П.М. Попова, який провів в експедиціях декілька років, було виявлено і взято на облік багато рукописів та стародруків, зокрема українських. Експедиції супроводжувалися цінними знахідками. Так, під час однієї такої подорожі до Курська була знайдена дуже важлива українська рукописна

пам'ятка “Скарга нищих до бога”. Багато з узятих на облік матеріалів вдалося зберегти від загибелі і залучити до складу Відділу письма і друку Лаврського музею¹⁰.

Серед археографічних описів рукописних книг П.М. Попова, здебільшого маловідомих або невідомих, найбільшу цінність мають: “1. Описание рукописных и старопечатных собраний г. Курска (рукописів описано 38). 2. Описание рукописных и старопечатных собраний г. Смоленска (рукописів описано 220). 3. Опис рукописної збірки Харківської духовної семінарії (рукописів описано 49). 4. Опис рукописів та стародруків кол[ишньої] Софронової пустині (рукописів 137). 5. Археографічні подорожі 1927–1928 рр. для збирання й вивчення пам'яток давнього письменства. Загалом у цих працях описано до 500 рукописів з XII в. до XIX в. включно”¹¹.

П.М. Попов здійснив описування рукописів Лаврського музею, стародруків з Відділу друку музею Губполітпросвіти в Лаврі, склав список портретів, що знаходилися у Відділі письма і друку Лаврського музею. Є список рукописів і стародруків з бібліотеки Києво-Печерської лаври, що зберігалися у Лаврському музеї, опис літографських каменів.

Інтерес для істориків книги становить Статут наукової колегії Всеукраїнського музейного містечка (Лаврський державний історико-культурний заповідник) і протоколи засідань паритетної комісії цієї ж установи (Попов був її членом) стосовно розмежування архівних і книжково-музейних матеріалів та рукописів у Відділі письма і друку Лаврського музею в травні 1928 р.

Зацікавленість давньою українською літературою, рукописними та книжними пам'ятками України П.М. Попов зберігає впродовж усього життя. Багато його праць присвячено стародавнім літературним пам'яткам, серед яких є й ті, що були знайдені, досліджені та опубліковані власне П.М. Поповим, зокрема: “Произведение одного из предшественников Иоанна Вышенского (1580-і рр.), твори Іоанікія Галятовського “Грехи розмаїтїи”, “Небо новое”, “Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу, невідоме чернігівське видання 80-х рр. XVII ст.”¹², “Неизвестная драма Петровской эпохи “Иудифь”(1933)¹³; список “Повести о крестьянском сыне – “напрасном тате” по київському списку XVIII ст.”¹⁴ В архіві П.М. Попова знаходиться дослідження “Скарги нищих до бога” – віршованого публіцистичного твору кінця XVI – початку XVII ст.¹⁵, який він готував до друку (913 віршів) та інші твори. Цікавими є

доповіді П.М. Попова, зроблені в гуртку учнів В.М. Перетца в Українській академії наук, у Комісії давньої української писемності ВУАН¹⁶ тощо.

Книгознавчу та археографічну цінність мають описи невідомих або маловідомих збірок рукописів і стародруків, зроблені П.М. Поповим у різні роки, що значною мірою визначило подальші інтереси П.М. Попова як історика книги та літературознавця.

Ряд праць П.М. Попова стосується історії книги, зокрема слов'янської та української: монографія “Друкарство, його винахід і поширення в Європі”¹⁷, статті “Початки друкарства у слов'ян”¹⁸, про першодрукарів Швайпольта Фіоля, Георгія (Франциска) Скорину, з історії Лаврської друкарні, Пакульської паперової фабрики¹⁹, роботи, присвячені книгодрукуванню в Києві в XVII–XVIII ст.²⁰), на Східній Україні, про значення Києва в історії книгодрукування XIX–XX ст.²¹ тощо.

У 1919 р. П.М. Попова обрали членом Українського наукового товариства в Києві. У тому ж році почав працювати в університетському музеї війни і революції, енергійно збирав рукописні документи, друковані листівки та видання (плакати, відозви, рідкісні брошури тощо). З 1920 р. П.М. Попов – позаштатний співробітник української Академії наук, з якою відтоді тісно була пов'язана його наукова і громадська діяльність. Він працював у численних комісіях, інститутах, товариствах Академії, зокрема, в Постійній комісії для складання історичного словника української мови при Історико-філологічному відділі УАН, у Комісіях з літератури та мистецтва, української писемності періоду феодалізму, стародавньої української писемності, археографічній, етнографічній, діалектологічній комісіях²².

Протягом 1920–1923 рр. Павло Миколайович, не припиняючи навчання в аспірантурі, працював у с. Черепівці вчителем, завідувачим початковою школою, інструктором народної освіти та районним інструктором продподаткового перепису. В цей же час він успішно склав екзамени на вчений ступінь магістра руської і слов'янської філології. Працюючи в сільській місцевості, П.М. Попов брав активну участь у збиранні та дослідженні фольклорних, етнографічних і діалектологічних матеріалів, одночасно виконуючи державне завдання по вивченню меж УРСР та її районів. У 1926 р. на основі зібраних матеріалів він написав статтю “Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України”, в якій вперше

було визначено межу поширення української мови в цьому регіоні, а також склав етнографічну і діалектологічну карту колишнього Путивльського повіту. В архіві ІР НБУВ зберігається доповідь Попова “Принципы желательного построения исторического словаря украинского языка”, з якою він виступив на засіданні Комісії по складанню історичного словника української мови ВУАН 1920 р.²³

Серед істориків мистецтва книги П.М. Попов відомий, як фахівець з історії української гравюри. Певною мірою інтерес до оздоблення книги, гравюри та українського мистецтва взагалі пояснюється тим, що він сам був художником і навіть певний час навчався в художній школі. Ще з малих років його вабили фарби, пензлі, палітра, йому подобалося малювати етюди (особливо пейзажі), легко і швидко він копіював художні видання, креслення. Це було сімейним захопленням: добре малювали майже всі Попови²⁴.

1 червня 1923 р. П.М. Попов повернувся до Києва. З червня цього ж року Павло Миколайович працював старшим науковим співробітником історико-філологічного відділу АН УРСР, з окремими науковими дорученнями, а також завідував Відділом письма і друку Лаврського музею та Портретною галереєю Київського державного культурно-історичного заповідника.

Від ВУАН П.М. Попов отримав завдання обстежити рукописні зібрання м. Києва. Він звернув особливу увагу на небезпечний на той час стан цінної частини рукописів колишнього Церковно-археологічного музею при КДА у зв'язку з поспішною евакуацією Політосвітою цього музею до новозаснованого тоді Лаврського музею. Після того, як П.М. Попову пощастило відшукати кілька рукописів першорядного значення (Київські глаголичні листки, українську Четью 1489 р.), що при перевезенні спочатку були загублені, його було призначено так званим “вченим хранителем” Лаврського музею (з 30 червня 1923 р.). Він наголосив на асигнуванні від ВУАН коштів для ремонту будівлі старої Лаврської бібліотеки, яка протягом кількох років була зруйнованою внаслідок вибуху на Звіринці. Павло Миколайович з'ясував та відокремив неописані в описах М. Петрова рукописи Софійської та Лаврської бібліотек, а також спеціально обслідував рукописні латино-польські піітики, що зберігалися в книгосховищах м. Києва.

Починаючи від 1923 р. П.М. Попов став одним із провідних працівників Лаврського музейного містечка, де започаткував вели-

кий відділ “письма і друку” (до 30 тис. експонатів), його також захопила ідея створення галереї українського портрета. Тут він описав колекції гравюр, літографій, що належали музею Губполітпросвіти в лаврі, колекцію західноєвропейських гравюр київського художнього музею.

У зв'язку з 350-річним ювілеєм українського друку, який святкували в 1924 р., П.М. Попову довірено було розробляти матеріали з історії друку. Виконуючи це завдання, Павло Миколайович закаталогізував і описав до 180 інкунабулів, що зберігалися в колишній Університетській бібліотеці та інших бібліотеках Києва (Духовної академії, Софії, Лаври та музеях Лаврському й Історичному), зробив вибіркові списки палеотипів (до 1525 р.), альбів та ельзевірів колишньої Університетської бібліотеки²⁵.

Крім цих праць, у Відділі письма і друку Лаврського музею П.М. Попов організував найбільшу в колишньому СРСР колекцію дощок гравюр українських друкарень XVII–XIX ст. Вивчивши цю колекцію, літературні джерела і зібрання українських гравюр у великих сховищах СРСР, у тому числі використавши вперше матеріали архіву Києво-Печерської лаври, він пише монументальну працю “Словник українських граверів”. Але вона, з об'єктивних причин, не могла вийти друком повністю, тому П.М. Попов підготував спеціальне видання під назвою “Матеріали до словника українських граверів”, яке побачило світ у 1926 р. У 1927 р. він видав перше доповнення до цих матеріалів – “Матеріали до словника українських граверів. Додаток I”. “Нових гравюр відшукано 303 з ранішими 1615, нових граверів – 18, з ранішими – 104. На цей раз доповнення торкаються виключно XVII і XVIII (майже поровну). За місцем: Київ – 119, Поч[аїв] – 79, Льв[ів] – 48, Черн[ігів] – 9, Новг[ород]-Сів[ерський] – 4. Майже всі на дереві, на міді тільки – 15²⁶”. Для розуміння значимості цієї роботи варто зазначити, що, наприклад, у працях відомого дослідника гравюр Ровінського зареєстровано лише 1422 українські гравюри. Окрім того, до видань Попова входять лише твори, що раніше не публікувалися. В особовому архіві вченого зберігаються й деякі матеріали до другого додатка “Матеріалів”, над яким П.М. Попов продовжував працювати.

П.М. Попов багато уваги приділяв музейній роботі. В липні 1925 р. він пише начерк проекту музею книги і книгознавства в Києві, а в 1925–1926 рр. виступає з доповідями на зборах пред-

ставників наукових бібліотек України, музейних працівників про створення музею книги в складі Лаврського музейного містечка, пише план, положення, кошторис музею і пояснювальну записку до нього.

В архіві П.М. Попова зберігаються його дослідження з історії українського образотворчого, зокрема графічного мистецтва. Цікаві статті та замітки П.М. Попова про “Слово о полку Игореве” в образотворчому мистецтві XIX–XX вв.” про побутовий елемент в гравюрах стародруків, про гравюри Олександра Тарасевича, Лаврентія Серякова та інших українських художників, граверів XVII–XVIII ст.²⁷ У 1927 р. вийшла з друку праця П.М. Попова “Ксилографічні дошки Лаврського Музею”, вип. I “Українські старовинні гравюри типу “народних картинок”. Ця праця є однією з кращих не лише за характером опублікованих пам’яток, а й за формою публікації.

У Відділі письма і друку, створеному як основа для майбутнього українського музею книги, за ініціативою П.М. Попова було зібрано близько 24 тис. цінних експонатів з історії рукописної та друкованої книги, графіки (особливо гравюри), книжково-видавничої справи в Україні. В зв’язку з організацією 1928 р. при Першому відділі ВУАН нової Комісії давнього українського письменства під головуванням В.М. Перетця, П.М. Попов прикомандировується до цієї комісії, і його увага зосереджується переважно на рукописних українських пам’ятках.

У 1928–1930 рр. П.М. Попов вперше в Україні викладав у Київському художньому інституті нові предмети – історію книги та історію гравюри.

В особовому архіві П.М. Попова зберігається чимало рецензій на фахові праці інших авторів. Серед них – ґрунтовна рецензія “Библиография славяно-русских рукописных собраний в СССР и в зарубежных странах” на “Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей”, яку П.М. Попов готував до друку²⁸.

У 1929 р. на конкурсній основі П.М. Попов був обраний завідувачим відділом рукописів Державної публічної бібліотеки УСРР (нині – НБУВ). Саме у цей період відділ було переведено у нове приміщення по вул. Володимирській, 62. У зв’язку з отриманням нового приміщення П.М. Попов запланував “початок переведення раціонального розмежування рукописних фондів поміж Відділом Рукописів, з одного боку, і різними бібліотечними, архівними і музейними закладами УСРР – з другого боку, з метою перетворення

Відділу Рукописів на всеукраїнське центральне сховище рукописних фондів літературного, наукового, мистецького і іншого не діловодно-архівного змісту”²⁹.

За період свого керівництва П.М. Попов зосередив у відділі рукописів величезну кількість цінних рукописних пам’яток (понад 250 тис. од. зб.). Для успішного комплектування відділу він обстежив бібліотеки Історичного музею ім. Шевченка в Києві, Лаврського державного культурно-історичного заповідника, Фонду письма й друку, Київського центрального історичного архіву, Центрального архіву давніх актів у Києві, ряду установ ВУАН, а також через особисте спілкування – торговельні організації та приватних осіб. Засобом для збільшення обсягів комплектування відділу він також вважав експедиційні подорожі. “Без подібних подорожей, – за його словами, – неможливе упорядкування дуже важливої і цілком назрілої справи про утворення в УСРР єдиного рукописного фонду...”³⁰. Завдяки старанням Павла Миколайовича до відділу рукописів надійшла велика кількість рукописних матеріалів, зокрема, з Житомира та Кам’янця-Подільського; архів ВУАН, архів академіка А.М. Лободи, архіви М.К. Зерова, Н.Д. Романович-Ткаченко, окремі документи К.О. Лазаревської, Г.А. Коваленка-Коломацького, О.А. Назаревського та багато ін. У грудні 1933 р. на прохання Інституту Тараса Шевченка П.М. Попов був викликаний до Харкова для допомоги в реорганізації відділу рукописів Інституту та впорядкуванні його автографів. Поряд з основною роботою він переглянув у харківських бібліотеках “всі рукописні матеріали і виявив рукописи, що не мають відношення до Шевченка, переважно це церковні справи кінця XVIII ст., особливо першої пол. XIX ст.”³¹

Крім комплектування, відділ рукописів ВБУ займався описуванням, інвентаризацією та каталогізацією фондів, дезинфекцією рукописних матеріалів та їх знепиленням, проведенням виставок, екскурсій, розробкою статутних питань та інструкцій тощо. Із загального книгосховища (україніки) вилучалися книги з цінними рукописними записами. Саме там було віднайдено близько 25-ти цінних автографів П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова, цензурні примірники творів Т. Шевченка³².

У доповідній записці директору Бібліотеки П.М. Попов пише: “14 вересня ц.р. вперше приступив я до роботи в Рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки, обраний за конкурсом і затвер-

жений Укрнаукою на посаду його завідувача. Протягом перших днів, поряд з іншою біжучою роботою, я робив загальний огляд Відділу та попереднє з'ясування його стану на момент мого вступу до роботи.

Під час вступу мого до роботи рукописи Відділу ("книги" самої ВБУ та рукописи колишньої Дух(овної) Акад(емії) знаходилися вже в цілком згорнутому стані, будучи пов'язані в окремі пакунки для проведення їм дезінфекції і для переноски їх в нове помешкання Відділу. З складу цих пакунків приблизно половина пакунків було вже здано до дезінфекційної камери... Відділ приймав і одвідувачів та дослідників... З попереднього поверхового огляду, оскільки останній можна було зробити в дуже короткий час в майже згорнутому відділі, виявилось, що рукописи Відділу перш за все розподіляються на: розібрані й не розібрані, а перші на інвентаризовані й не інвентаризовані..."³³.

Працюючи у відділі рукописів до 1934 р., П.М. Попов докорінно реорганізував цей відділ – як у цілому, так і на окремих ділянках і процесах його роботи, зосередив у ньому величезну кількість цінних рукописних пам'яток, починаючи від ассіро-вавілонських клинописних глиняних таблиць, єгипетських папірусів, старогрецьких палімпсестів, глаголичних листків до сучасних йому рукописних матеріалів³⁴.

Особливо цінна частина фонду П.М. Попова – це його колекція рукописних книг, літературних матеріалів, архівних документів, листи, образотворчі матеріали: малюнки, гравюри, ксилографічні і мідні відбитки, портрети, репродукції, карти, плани, види Києва та інших міст, історичні твори XVI–XVIII ст. тощо. Серед них – празьке видання Біблії Георгія (Франциска) Скорини, полемічний твір "Скарга нищих до бога", твори Гаврила Домецького, збірники слів, зібрань, повістей, "Слова Ісаака Сірина" тощо. Багато матеріалів релігійного змісту перейшли до П.М. Попова від його батька та дідів-священиків³⁵. Цікаві рукописи юридичного характеру: "Права, привилегии, преимущества, вольности и свободы малороссийского шляхетства, данные оному от королей польских и великих князей литовских..." 1768 р. з поміткою "Из библиотеки Григ[ория] Полетики", Литовський статут тощо³⁶.

Серед колекції П.М. Попова багато матеріалів історичного характеру: укази Синоду, царів, матеріали, що відносяться до історії Києво-Печерської лаври, Київської духовної академії, деяких ра-

йонів Київської та Курської губерній, історія с. Черепівки, багато матеріалів XVIII–XIX ст. з історії, етнографії, діалектології Путивльщини, матеріали Недригайлівського духовного правління, документи з історії Харківської єпархії³⁷ тощо.

У колекції знаходиться цінна збірка творів образотворчого мистецтва, зокрема, роботи М.С. Коломійця, П.С. Сулименка, дитячі малюнки тощо. Особливо цінними є гравюри та літографії XVII–XX ст. таких вітчизняних майстрів, як Л. Тарасевич, С. Ушаков, А. Козачковський, Л. Серяков, В. Касіян, Г. Нарбут; західноєвропейських – Форберг, Шютц, А. Муцці³⁸ та ін. Серед документів П.М. Попова зберігається його чернетка “Описание принадлежащих мне рукописей и старопечатных книг”, датована 1919 р., на 194 арк., в якій автор дає опис власних рукописів та коротеньку історію їх придбання³⁹.

П.М. Попов залишив по собі добру пам’ять в стінах Національної бібліотеки України “як людина, – за його власним визначенням, – яка всіма силами і засобами сприяла розширенню і збагаченню її фондів”⁴⁰.

¹ Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов. – К., 1961. – С. 3.

² ІР НБУВ, ф. 285. № 7710.

³ Там само, № 7709.

⁴ Там само, № 2672, арк. 2–3.

⁵ Там само, арк. 46–51.

⁶ Там само.

⁷ Там само, № 495–557.

⁸ Там само, № 2691, зошит № 19, арк. 32.

⁹ Там само, № 2668, арк. 26 – 28; № 1994, арк. 18–21.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 27.

¹² Там само, № 305.

¹³ Там само, № 307–311.

¹⁴ Там само, № 314.

¹⁵ Там само, № 278–284.

¹⁶ Там само, № 277.

¹⁷ Там само, № 561.

¹⁸ Там само, № 554.

¹⁹ Там само, № 566–568.

²⁰ Там само, № 601.

²¹ Там само, № 585–591.

-
- 22 Там само, № 1584–1634.
23 Там само, № 707–716.
24 Там само, № 2676, арк. 106–108, 133.
25 Там само, № 644–674.
26 Там само, № 2668, арк. 27–28.
27 Там само, № 2699, арк. 23.
28 *Лисоченко І.Д.* Огляд архіву П.М. Попова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2.
29 ІР НБУВ, ф. 285, № 2668, арк. 236.
30 Там само, № 1284.
31 Арх. ІР НБУВ, оп. 1, од. зб. 7, арк. 37.
32 Там само, арк. 40.
33 Там само, од. зб. 66.
34 Там само, од. зб. 7, арк. 127.
35 ІР НБУВ, ф. 285, № 1884.
36 Там само, № 1875–1960.
37 Там само, № 6824–6888.
38 Там само, № 6893–6895.
39 Там само, № 6953–7038.
40 Там само, № 6791–7663.
41 Там само, № 7699.
42 Там само, № 7712.